

Joris Hoefnagel a počátky ikonografie Prahy

Dílo a životní osudy flanderského malíře a grafika Jorise Hoefnagela nevstoupily dosud do povědomí naší kulturní veřejnosti. A přece neprávem; ruce tohoto umělce vedly na sklonku 16. století olůvko, když ve službách Rudolfa II. jako první u nás zpodobňoval svým mistrným způsobem vzhled celé řady českých měst.

Údajů o životě Jorise Hoefnagela není mnoho¹. Lexikony a encyklopedie udávají pouze stručné bibliografické údaje, které si dokonce v některých případech odporují; kompletnější soubor informací lze nalézt v několika specializovaných studiích². Narodil se v Antverpách roku 1542 jako syn zámožných rodičů. Uvádí se, že otec Jakob vedl obchod diamanty v Antverpách a matka pocházela ze zlatnické rodiny. Joris měl dva bratry, Daniela a Antona, oba byli malíři. Zdá se, že rodinné prostředí i celkový rozkvět Nizozemí, střediska kulturního a uměleckého světa nekatolické renesanční Evropy, poznamenaly výrazně i mladého Jorise. Ten již v mladém věku kreslil a maloval a mnoho cestoval. Přitahovalo ho zejména romantické Středomoří. Jako devatenáctiletý (1561) procestoval Francii, následovaly cesty do Španělska, Anglie, Itálie a Německa³. Těchto cest mladý Hoefnagel dobře využil. Jestliže Kryštof Harant z Polžic si během svých cest dělal podrobné poznámky pro pozdější sepsání svých děl, Joris Hoefnagel kreslil⁴. Zpodobňoval města a krajiny, které oživoval figurálními motivy, pilně pořizoval náčrtky pevností, klášterů a zámků. Byl zřejmě velice zručný kreslíř, neboť i kresby z roku 1561, které

nesou signum tehdy devatenáctiletého Jorise, mají již vysokou úroveň a citlivě vystihují charakter zobrazovaného celku⁵.

Bylo to pravděpodobně někdy koncem šedesátých let 16. století, kdy Joris Hoefnagel nastoupil dráhu, která po dlouhá léta ovlivňovala běh jeho života. Tehdy totiž přijal nabídku vzdělaného humanisty a teologa z Kolína nad Rýnem Georga Brauna, aby kreslil pohledy měst pro Braunovu historicko-ikonografickou encyklopedii, známou pod jménem *Civitates Orbis Terrarum* (název prvního dílu). Celé dílo vyšlo postupně v šesti svazcích (při mnoha reedicích) a je v něm na 363 listech zobrazeno 546 měst, zámků i krajinných pohledů⁶ renesanční Evropy i některých významných zámořských sídlišť. Braunovy pohledy na města měly zřejmě značný úspěch; byly mnohokrát přetiskovány⁷ i později vydávány jinými nizozemskými vydavateli až do počátku 18. století⁸.

Nakreslení a vyrytí do mědi tak rozsáhlého souboru pohledů nemohl ovšem zvládnout jeden člověk, zejména proto, že téměř polovina vedut byla zhotovena podle nákrešů na místě, podle skutečnosti⁹. Georg Braun proto angažoval celou skupinu kreslířů a rytců¹⁰. Z toho důvodu jsou jednotlivé pohledy nestejně úrovně a krásy. Mezi nimi se skví dlouhá řada 114 vedut nakreslených Jorisem Hoefnagelem, resp. vytvořených jinými umělci podle Hoefnagelových náčrtků; nejsou to jen technické nárysy, ale skutečné obrazy měst, pevností, zámků a hradů, citlivě a přitom věrně zasazovaných do okolní krajiny, oživené dobovou stafáží.

Hoefnagel je nejen mistrem renesanční veduty, je i jejím velkým obhájcem. Potvrzuje to i dialog, který během společných cest Španělskem a Itálií vedl se svým přítelem, proslaveným nizozemským kartografem Abrahamem Oertelem¹¹. Zatímco Hoefnagel hájil názornost a dekorativnost veduty a předpovídal jí vítězství nad plochou, schematickou mapou, Oertel tvrdil, že budoucnost patří kartografii, protože mapy přinášejí uživateli přesnější a časově trvalejší informace než pohledy na města s blízkým okolím¹². Je pravda, že následující staletí dala racionální myšlenky Oertelově za pravdu. Teprve v nedávné době mohlo dojít ke znovuobjevení krásy a romantiky renesanční veduty, ovšem ze zcela jiných hledisek, než jaká obhajoval Hoefnagel.

Přestože hlavním cílem tohoto článku je upozornit na Jorise Hoefnagela — tvůrce pohledů na města, bylo by nesprávné se aspoň stručně nezmínit o jeho díle malířském, kterým se proslavil zejména jako miniaturista.

Jako dobrý malíř, tehdy již profesionál, cestoval Hoefnagel v sedmdesátých až devadesátých letech 16. století po knížecích a panovnických dvorech střední Evropy a dával se najímat jako dvorní malíř. Zde maloval panovnická sídla, města, snad i portréty, zejména však zdobil vzácná rukopisná díla miniaturami. Proslavil se zejména výzdobou *Missale Romanum*; v knize, na které pracoval osm let (1582—1590) je 500 miniatur a okrajových ozdob. Dílo se dochovalo v Národní knihovně ve Vídni. Úspěch této práce mu zřejmě dopomohl k získání stálého místa na dvoře Rudolfa II. Posledních deset let svého života žije Joris Hoefnagel v Praze (1590—1594) a ve Vídni (1594—1600) a ja-

ko dvorní malíř zdobí miniaturami knihu *Schriftmusterbuch* Georga Bocskeye (Uměleckohistorické muzeum ve Vídni), dále čtyřdílnou přírodovědeckou encyklopedii *Vier Klasse des Tierreich*, *Medaillon mit Landschaft* (s vedutami-miniaturami) a další knihy. Joris Hoefnagel náleží v té době k okruhu významných nizozemských umělců na dvoře Rudolfa II.¹³ Důvěrně se znal s dvorním malířem a rytcem Jiljím Sadelerem, který ho údajně roku 1592 portrétoval. Hoefnagelův portrét od Hendrika Hondta, publikovaný 1610, je zde reprodukován¹⁴.

Je ironií osudu, že část Hoefnagelovy tvorby — totiž výzdoba knih miniaturami — pro kterou byl jako umělec ve své době vysoko oceňován, zůstává dnes málo známa. Výsledky téměř čtvrtstoleté intenzivní práce zůstávají totiž ukryty v několika málo svazcích, z nichž některé jsou navíc v soukromých rukou.

Mnohem většímu okruhu obdivovatelů jsou přístupny Hoefnagelovy rytiny, zejména pohledy měst, které v četných reedicích postupně vycházely v Braunově encyklopedii. Z českých měst je zajímavá veduta Prahy, která byla otištěna v V. dílu souboru. V tomto předposledním dílu souboru, jehož žádné vydání není datováno (první vydání snad 1598, další dvě snad 1600), otiskuje Braun známý dvoj pohled Prahy, obsahující jednak prospekt Pražského hradu od jihu, jednak tzv. Pohled na Prahu z Letné. Tento krásný pohled je jednou ze šesti pražských vedut (počítáme-li do poloviny 17. století), které byly kresleny podle skutečnosti. Obraz Pražského hradu i Pohled z Letné, vytvořené pravděpodobně kolem roku 1591, jsou v posloupnosti pražských vedut rytin třetí¹⁵ a jsou cenné zejména svou

GEORGIUS HOEFNAGLIUS PICT.
ANT VERPIANUS

*Doctrinā excultus se offert Hoefnaglius ille,
Cosmographo doc to fidus et Ortelio.
Hic Orbem, ille Urbes dedit Orbi ingente Theatro,
Et pinxit flores brutaque qui varia.*

věrností a přesností, zvláště v detailním vyjádření Pražského hradu (pomineme-li ovšem mírně převýšené věže — znak dobové manýry). Autorství obou pohledů bývá v české ikonografické literatuře¹⁶ připisováno Fransi Hogenbergovi, hlavnímu rytci Braunovi dílny.

Není sporu o tom, že oba, kreslíř předlohy i rytec kresby, se tvůrčím způsobem podílejí na společném grafickém díle. Avšak koncepce rytiny a její celková úroveň, její atmosféra, stafáž i včlenění urbanistického celku do okolní krajiny

jsou dílem kreslíře (kreslí-li ovšem umělec jako Hoefnagel podle skutečnosti). Proto sám rytec¹⁷, i když je to rytec tak zvučného jména jako F. Hogenberg, může být jen stěží považován za autora zmíněného grafického listu.

Je velmi pravděpodobné, že kreslíř obou zmíněných pražských pohledů byl právě Joris Hoefnagel, který v letech 1590 až 1594 v Praze pracoval¹⁸. Domněnku Hoefnagelova autorství potvrzují i dvě miniatury — pohled na Pražský hrad a na Prahu z Letné — které Joris Hoefnagel

vytvořil ve výše zmíněné knize Schriftmusterbuch Georga Boczkaye (1591 až 1594). Obě miniatury jsou až na drobné rozdíly v popředí věrnými zmenšeninami obou pohledů z V. dílu Braunova souboru. Mimoto rukopis obou pohledů je pro Hoefnagela natolik typický, že autorství kreseb, předloh pro rytiny, sotva může být připisováno někomu jinému. Podrobnější analýza vedut vydaných v Braunově souboru tento závěr potvrzuje. Srovnáme-li pohledy na města z V. dílu souboru Hoefnagelem signované, např. pohled na Sevilu (č. 7), Granadu (č. 13), Poitiers

(č. 18), Tours a Angiers (č. 26), Fondi (č. 62), Aquapendente a Tarvisio (č. 63), Nocera a Castel Novo (č. 64), s nesignovaným pražským dvojpohledem z téhož dílu, nalezneme na tomto listu celou řadu znaků typických pro pohledy, které Hoefnagel autorizoval.

Například stafáž — Hoefnagel velmi často oživuje svoje pohledy figurálními motivy — postavy v popředí tvoří tak jako u pražského dvojpohledu honosně oděné figury, jichž roucha jsou na figurách pečlivě vykreslena (Sevilla, Granada, Tours, Poitiers, Aquapendente, Fondi).

Figurální motivy ilustrují i střední pásmo zobrazovaného úseku. Pro Hoefnagela je typické poněkud statické, někdy až toporné vyjádření postav, což je patrné zejména při zobrazení pracovní činnosti či pohybu postav. I další znaky Hoefnagelovy tvorby možno na diskutovaném dvoj pohledu nalézt; jsou to např. převyšené věže chrámů a bran, přecházející přes horizont veduty, způsob zobrazování vodních ploch, stromů a keřů i nejbližšího okolí (obvykle oživeného malým stromkem či keříkem), způsob vyjádření polí a políček, zasazování jednotlivých domů do popředí a do středního pásma veduty i způsob provedení názvu města, resp. legendy.

Naproti tomu na listech Braunova souboru vytvořených jinými autory, výše uvedené znaky většinou chybí. Tak např. pohledy na severoněmecká a skandinávská města souboru, signovaná D. Fresem (např. Bardowick, V. díl, č. 44) nebo Ratzenburg (V., č. 43) G. Haneho či Stockholm (IV., č. 38) H. Scholea se od Hoefnagelových listů podstatně liší. Chybí stafáž (zejména v popředí), pohledy jsou jinak pojaty, vodní plochy i flóra jsou zobrazovány jiným způsobem a celková kompozice vedut nedosahuje Hoefnagelovy úrovně. Podobné nedostatky a odchylky má i pohled na Prahu z I. dílu encyklopedie, který podle vřatislavského prospektu okopíroval a do mědi vyryl F. Hogenberg.

Tato fakta zřetelně naznačují, že autorem pražského dvoj pohledu z V. dílu Braunova souboru byl Joris Hoefnagel.

Joris Hoefnagel byl po celý život dobrým katolíkem; zdá se, že se na politickém dění své doby nijak výrazně nepodílel a že poslední desetiletí svého života pracoval jako umělec věrně ve službách císařských.

Proti tomu Hoefnagelův syn Jakob (nar. 1575 v Antverpách), který koncem 16. a počátkem 17. století působil jako malíř na dvoře Rudolfa II., se silně politicky angažoval ve prospěch stavovského hnutí, jak prokazují četné skutečnosti. Na počátku 17. století byl označován za mluvčího nizozemské kolonie v Praze, hájil stanovisko českých stavů a zprostředkoval vzájemné styky mezi českým a nizozemským stavovským hnutím¹⁹. Zajímavá je též skutečnost, že Jakob Hoefnagel překreslil a k vydání G. Braunovi (pro připravovaný VI. díl encyklopedie) odeslal některé ještě nepublikované otcovy náčrtky měst zemí císařské koruny, zejména veduty měst rakouských, českých a moravských²⁰, polských i uherských²¹. Jakoby náhodou těsně před vypuknutím tzv. české války: přitom je zřejmé, že strategicko-vojenský dosah zveřejnění přesných obrazů měst střední Evropy včetně všech detailů jejich opevnění atd. byl zejména v předvečer třicetileté války bezpochyby značný. Reprodukovaný dvoj pohled na Čáslav a Chomutov otce a syna Hoefnagelových je ze VI. dílu Braunovy encyklopedie.

Jakob Hoefnagel, od roku 1614 občan Menšího Města pražského, se kolem roku 1617 dostal do finanční tísně a přidal se otevřeně na stranu Zimního krále. Jeho jméno pak figuruje v seznamu rebelů, které Karel z Lichtenštejna povolal v únoru 1621 před soud. Jakob však se svou českou manželkou Ludmilou, dcerou Jana Viléma ze Zhoře i s dětmi prehl do rodného Nizozemí a tak si zachránil život; byl odsouzen v nepřítomnosti k smrti. Jeho dva pražské domy na místě dnešního Nosticova paláce později získal katolický příslušník rodiny Skálů ze Zhoře Jan²².

Dostupný materiál zatím neumožňuje jednoznačně rozhodnout, zda se oba profesionální umělci, otec Joris a syn Jakob, či pouze poslední z nich svým ikonografickým dílem podíleli na politickém zápase císařsko-stavovském. Snad budoucnost vrhne světlo na tyto i jiné dosud nezodpo-

vědění otázky. Avšak již dnes lze s jistotou říci, že Joris Hoefnagel i jeho syn Jakob, autoři prvního souboru vedut českých měst a bezpochyby i krásného dvoj pohledu na Prahu, se svým dílem vřadili mezi přední umělce — ikonografy českých měst.

Poznámky

- ¹ Základní údaje o životě Jorise Hoefnagela a jeho syna Jakoba lze nalézt např. v práci Chmelarze, E., Georg und Jakob Hoefnagel, Wien 1896, dále v lexikonech (Nagler, G. K., Thieme-Becker, Kindlers Malerei Lexikon) i v ikonografických soupisech (např. F. Bachmann).
- ² Např. Fétis, E., Les artistes belges à l'étranger. Bulletin de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique. XXI/1854. — Popham, A. E., Georg Hoefnagel and the Civitates Orbis Terrarum. Maso Finiguera, I/1936, a v úvodní stati R. A. Skeltona k faksimilovanému vydání Civitates Orbis Terrarum. The World Publishing Company, Cleveland and New York, 1966.
- ³ Francie (1561—1562), Španělsko (1563—1567), Anglie (1568—1569), Bavorsko (1577), Itálie (1577—1578), Bavorsko (1578—1590), země české a rakouské, Uhry a Sedmihradsko, Dalmacie (1590—1600).
- ⁴ R. A. Skelton (viz pozn. ²) uvádí, že Hoefnagelovy cesty v šedesátých letech měly obchodní charakter; Hoefnagel v té době byl zřejmě kreslíř amatér, který tvořil z vlastní záliby. Teprve 1568—1569 po návratu ze Španělska se učil kresbě a malířské kompozici u antverpského malíře krajináře Jana Bola.
- ⁵ Viz např. veduty francouzských měst, vydané v encyklopedii G. Brauna Civitates Orbis Terrarum: Tours, Poitiers, Angiers (všechny z roku 1561).
- ⁶ Podrobný soupis Braunových pohledů na města je uveden např. v knize Bachmann, F., Die alten Städtebilder, Leipzig 1939 a ve stati R. A. Skeltona (viz pozn. ²). V ČSSR je Braunova encyklopedie uložena např. v grafických sbírkách státního zámku v Opočně.
- ⁷ Je známo celkem 40 datovaných (datovatelných) a na dvě desítky nedatovatelných reedií prvních vydání šesti dílů Braunova souboru. Celkem tedy asi 66 původních Braunových vydání (R. A. Skelton, viz pozn. ²).
- ⁸ Většinu původních i opravených desek Braunova souboru lze nalézt v ikonografických souborech, vydávaných později: Janssonius, J. (1657), Waesberghe, J. (1682), de Witt, F. (devadesátá léta 17. století) a Peter van der Aa (1729).
- ⁹ Ovšem i Braun využíval jako předlohy pro své listy starší již dříve vydané veduty (S. Münster, J. Speed, J. Strumpf aj.). Přibližně jednu polovinu pohledů publikovaných v Braunově souboru tvoří však původní veduty nakreslené in situ speciálně pro Civitates.
- ¹⁰ Soupis autorů původních vedut vytvořených pro Braunův soubor spolu s autory starších kopírovaných pohledů (resp. autorů knih, ve kterých byly otištěny) zahrnuje podle R. A. Skeltona celkem 116 osob.
- ¹¹ Vzájemné vztahy nizozemské kartografie a ikonografie i vztahy mezi A. Oertelē a G. Hoefnagelē lze nalézt v práci Bruhn, W., Alte deutsche Städtebilder. Leipzig 1938.
- ¹² Dochovaná korespondence mezi G. Braunem a A. Oertelē ze šedesátých let 16. století však jednoznačně prokazuje, že oba jmenovaní spolu úzce spolupracovali. Z toho lze soudit, že Braunovy Civitates nebyly pro Oertelův atlas Theatrum Orbis Terrarum (1570) konkurenčním dílem. Dle soudobých pramenů (viz R. A. Skelton, pozn. ²) lze usuzovat, že Civitates, které byly s Oertelovým atlasem formálně, technicky, řazením oblastí aj. zcela konformní, tvořily s tímto komplementární celek.
- ¹³ Umělecký svět na dvoře Rudolfa II., podrobný soupis nizozemských umělců i analýzu jejich díla lze nalézt v práci Chytil, K., Umění v Praze za Rudolfa II. Uměleckoprůmyslové muzeum, Praha 1904.
- ¹⁴ V knize Frisius, S. V., Portraits of Artists. London 1610.

- ¹⁵ Předcházely jednak dřevořez M. Wohlgemuta a W. Pleydenwurffa v knize Schedel, H., *Liber Chronicarum*, Nürnberg 1593 a dále dřevořez J. Kozla a M. Peterleho z roku 1562 (tzv. Vratislavský prospekt) a několik kopií těchto pohledů. Z uvedeného plyne, že dvoj pohled Pražský hrad—Pohled na Prahu z Letné je vlastně první mědirytina Prahy, jejíž předloha byla kreslena podle skutečnosti.
- ¹⁶ Autorství zmíněného dvoj pohledu Prahy z V. dílu Braunova souboru připisuje F. Hogenbergovi řada autorů (Z. Wirth, A. Novotný, V. Hlavsa, částečně L. Hlaváček aj.). Přiřčení autorství listu rytci namísto kreslíři mohlo vzniknout tím, že veduta Prahy publikovaná v I. dílu Braunova souboru (kopie Vratislavského prospektu), byla skutečně vytvořena rytcem F. Hogenbergem. Odtud není již daleko k tomu, aby i druhý pohled na Prahu (z V. dílu) byl přiznán také F. Hogenbergovi.
- ¹⁷ Též F. Hogenberg je ovšem znám jako kreslíř pohledů na města (viz jeho *Geschichtsblätter*). Koncepce pohledů, na kterých městské celky většinou pouze doplňují zobrazované historické události, i způsob zobrazování podoby měst se však od Hoefnagelovy tvorby výrazně liší.
- ¹⁸ Bylo by skutečně s podivem, kdyby Joris Hoefnagel — který na svých cestách kreslil pohledy měst prakticky všude, kamkoli přišel (zejména byla-li to sídelní města panovníků, pro něž pracoval) — nebyl nakreslil pohled Prahy pro Rudolfa II., v jehož službách tvořil posledních deset let svého života. Podobný názor zastává i R. A. Skelton (viz pozn. ²).
- ¹⁹ Viz Polišenský, J., *Třicetiletá válka a evropská krize XVII. století*, Praha 1970.
- ²⁰ Srov. se Z. Wirthem (ve sdělení *Česká veduta, Umění XIII.*, Praha 1940—1941), který klade počátky ikonografie českých měst až na počátek 17. století. Autor sdělení zde zřejmě pokládá za určující datum publikování vedut, nikoli dobu, ve které vznikla jejich kreslená předloha (náčrt). Na skutečnost, že při datování celé řady listů ze VI. dílu Braunova souboru (datovaných 1617 a signovaných *Communicavit G. Hoefnaglius depictum a filio*) nutno mít na zřeteli, že autor původních náčrtků Joris Hoefnagel zemřel již roku 1600, poukazuje F. Bachmann v práci *Die alte deutsche Stadt* (Leipzig 1944). Autor dovozuje, že veduty mají tudíž svůj původ v době značně starší než uvádí letopočet 1617.
- ²¹ Podíl Jorise Hoefnagela a jeho syna Jakoba při zobrazování slovenských a uherských měst je rozebírán ve sdělení Šabol, Ľ., *Slovenské mestá v grafike z konca 16. storočia. Pamiatky a muzeá VII/1958*, a v monografii Rozsy: Régy Várképek, Budapest 1955.
- ²² Merhout, C., *O Malé Straně*. Praha 1956.